

«ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ» ՎԱՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ագրեանդի ճակատամարտից հետո (775 թ.) պատմական ասպարեզից ելնում է Մամիկոնյան հույակապի տոհմը, որը շորս դար շարունակ (4—8 դ. դ.) Հայաստանի պատմության մեջ առաջավոր դեր խաղացող տոհմերից մեկն էր. Շատ անգամ նրա ականավոր զավակները զենքը ձեռքին դուրս են եկել պաշտպանելու իրենց երկիրը և ժողովրդին, նրա անկախությունը, կյանքը և պատիվը, զոհարելով իրենց անձը և ստացվածքը:

Մամիկոնյան տոհմի մի ճյուղը՝ թերևս վերջին մնացորդը Հայաստանի սահմաններում, 13-րդ դարի սկզբում, երևում է Լոռու անմատչելի լեռներում, ներկայիս Թումանյան (նախկինում Դսեղ) գյուղում: Այդ շրջանի Մամիկոնյանների մասին կարճ հիշատակություն ունի Կիրակոս Գանձակեցին¹, որը իր պատմության 161-րդ էջում, նկարագրելով մոնղոլների արսաքինը և նրանց սովորությունը, վերջում ավելացնում է. «Ձայս պատմեաց մեզ Գրիգոր իշխանն, որդի Մարզպանին² եղբայր Ասլանպլիկին, Ասլուսի և Ամիրային, յաղդ է Մամիկոնէից, զոր իւր իսկ լուեալ էր ի մեծ լառնէ միողէ՝ ի կարի աւագացն, որում անուն Դութու Նուին...» և ուրիշ ոչինչ:

Հայտնի չէ թե Լոռու Մամիկոնյաններն այդ ժամանակ ինչ դեր են կատարել հայ ժողովրդի պատմության մեջ, սակայն նրանք մի մեծ և փառավոր հիշատակ են թողել, այս անգամ ոչ թե ռազմի, այլ շինտարարության

ասպարիզում: Այդ հիշատակը Մարզպան Մամիկոնյանի և նրա որդիների կառուցած «Բարձրաքաշ» վանքն է, մի փառավոր հուշարձան, ըստ ամենայնի արժանի այդ հույակապի տոհմի անվան:

Բարձրաքաշ հուշարձանը գտնվում է Ալավերդու շրջանի Թումանյան գյուղի սահմաններում, գյուղից 3 կիլոմետր հեռավորությամբ, դեպի հյուսիս արևելք, Ձաղենուրի հրակայուն կավի հանքերը տանող քարոտ և զառիվայր կածանի վրա, խոր, անուսապատ և սաղարթախիտ բնկոզենիններով հարուստ ձորում:

Հարթ ճանապարհը գյուղից մինչև ձորալիսանը գնում է փարթամ և ծաղկաշատ արուների միջով մինչև նեղ ձորի զահավեծ ժայռերը, որտեղից կես կիլոմետր հեռավորությամբ, ցածում, խիտ ծառերի միջից երկվում են հուշարձանի ավերակները: Դեպի ձորն իջնող կածանից քիչ դեպի ձախ, մնացել են մի փոքրիկ, սրբատաշ քարերից շինված մատուռի ավերակները: Կես կիլոմետր հեռավորությամբ, դեպի աջ, ձորագլխին կանդնած է Միքուն խաշ՝ գեղեցիկ խաչքար:

Կածանը ժայռերի, թփերի, ծաղիկների և ծառերի միջով, կարճ զիզգալներով, գլխավայր իջնում է ցած և ճանապարհի կիսում անցնում է խոշոր քարերից շինված, խորանարդած, ինքնատիպ և գեղեցիկ ռեզնավայր մատուռի կողքով: Մատուռի առաջ կան հին տապանաքարեր, իսկ մոտերքում՝ բնկած և շարդված խաչքարեր: Մատուռից քիչ ցած, ժայռի վրայից մի սառնորակ և անուշահամ աղբյուրի ջուրն է ըջջալով թափվում քարե երկար նավի մեջ: Աղբյուրից մոտավորապես 50 մետր ցած, կածանի ձախ կողմում, խիտ թփերի մեջ, վանքի ձիթանի ավերակներն են, որից մնացել է միայն կյուր մեծ քարը, որի վրա բարձրաբունդակ կրի կան: Աղբյուր-

1. Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմություն Հայոց», Մոսկվա, 1858 թ.:

2. Մարզպան կամ Մարձպան, թե այսուպես և թե Բարձրաքաշի վիմագրության մեջ, հատուկ տեղ ունի է:

րից 150 մետրաչափ ցած. վանքի ավերակներն են բացվում այցելուի աչքի առաջ, խիտ ծառերի շրջանակում, երկնքի լազուր ֆոնի վրա, Դիմացը, հեռվում, թեթև մշուշի շղարշի տակ, կոռու պարծանքը՝ կալվար սարն է երևում:

Առաջին թռուցիկ հայացքից այցելուն հիացմունք է զգում: Հիացմունքի պատճառը ոչ հուշարձանների մեծությունն է և ոչ էլ դրանց արտաքինը, որը մխիթարական չէ. այլ գույների և երանգների բազմազանությունը և ներդաշնակությունը, մանավանդ ժամատան շենքում, որտեղ պատերի և կանգուն մնացած կամարների կաթնագույն,

Բաբուրաբաշի ավերակն ճակատը

դեղնագույն, վարդագույն և բաց մանիշակագույն քարերի զվարթ և ուրախ ֆոնի վրա ընդգծվում են դուսպ և դրավիշ, բուց կապույտ գույնի բազալտի սյուները, որմնասյուները և զրանց խոյակները: Հուշարձանը ժպիտը դեմքին չահել ու գեղեցիկ ննջեցյալի է՝ նման կանաչ զաղապուր: Սվ իրոք նա ննջեցյալ է՝ քանդված: Այնուհետև, երբ սկսում ես ուշի-ուշով դիտել շուրս կողմը, մերթ այս և մերթ այն անկյունում կամ տե-

ղում, բազմաթիվ գրավիշ, գեղեցիկ և հիացմունքի արժանի մանրամասնություններ ես տեսնում. որոնք մի ասի մի նկարագրելու համար երկար պետք էր գրել:

Հուշարձանների զխալտը խումբը բաղկացած է երեք շենքից, իրար կողքի դասավորված, հյուսիսից հարավ, ձորալանջի մի նեղ ու փոքր հարթության վրա:

Առաջին շենքը, սկսած հյուսիսից, Սագաշեն փոքր եկեղեցին է, որին կալանք, հայտնի չէ թե ինչ աղբյուրից քաղելով. Ս. Հարությունը անունն է տալիս. Դա փոքր չափերի (9,7X5,2-մ.) մի պարզ սրահ՝ կոփածո, մուգ կապտավուն բազալտից: Արևելյան դատի ճակատը, աբսիդը, դռների շրջանակները, թաղակալ գոտին և զույգ կիսամույթները, որոնց վրա երբեմն հենված է եղել թաղը դուրս դուրս կամարը—բաց վարդագույն, սրբատաշ քարից են: Տանիքը փլված է և եկեղեցու ներսը մոտավորապես երկու մետր բարձրությամբ փլվածքով լցված: Ունի երկու դուռ՝ արևմուտքից և հարավից, և արևի դիմացի կողմերին՝ խորաններ:

Երկրորդ շենքը՝ Մեծ եկեղեցին, ամբողջովին սրբատաշ, բաց դեղնագույն և բաց վարդագույն քարերից է կառուցված: Չափերը՝ 12,4X10,5 մ. են, Արևելյան կողմից ունի շատ լայն և քիչ խորություն ունեցող հինգ կողմանի աբսիդ, որի ձևով կողքերին կան կրկնահարկ խորաններ: Արևմտյան կիսում, պատերից քիչ հեռու տեղավորված են երկու հատ բազմակող, մոտ երեք մետրաչափ բուն ունեցող բազալտ սյուներ, գեղեցիկ խոյակներով, որոնց վրա հենված է բարձր, գեղեցիկ, միակ կանգուն մնացած կամարը, որի կենտրոնում վարդագույն ներկված երկրաչափական քանդակներով մի մեղալիտ կա: Շատ գեղեցիկ և օրգինալ բարդ քանդակներ ունի հարավային ուլան խոյակը. որը ստալակտիտների վրա, ճակատից, ունի խաչանման քանդակներ, արանքներում ծաղկեքանդակ զարդեր: Հարակից պատերի և սյուների միջև եղած բաժանմունքները ծածկված են, հարավայինը՝ հորիզոնական, իսկ հյուսիսայինը՝ գմբեթաձև խորշ ունեցող առաստաղով: Հարավային բաժանմունքի առաստաղը իրար միացրած երեք ուղղանկյուն եռանկյունիներից է: Եռանկյունիներն իրենց հերթին կաղմված են իրար հարմարեցրած, դանազան չափերի սեպաձև քարերից: Հյուսիսային բաժանմունքի առաստաղի քարերը, ցածի կողմից, դարձալված են կարմիր, սպիտակ և մուգ կապույտ գույններով նկարված գեղեցիկ օրնամենտներով, որոնց մի մասը, մինչև օրս էլ, պահել է իր դույնների թարմությունը: Սյուների կապույտ

են հարակից պատերի հետ տարբեր ձևի փոքր կամարներով, հարավային բաժանմունքում սլաքաձև, իսկ հյուսիսայինում՝ աղեղնաձև։ Այս եկեղեցին ունեցել է ձորք դուռ, հյուսիսայինը՝ դեպի փոքր եկեղեցին բացվող, հարավայինը՝ ժամատուն և արևմրտյանը՝ դեպի դուռն տանող, որն այժմ գոյություն չունի, այդ կողմի պատի քանդվելու պատճառով։ Մի ժամանակ այս եկեղեցին ունեցել է բարձր գմբեթ, որը տանիքի հետ միասին փլվել է։ Փլատակների բարձրությունը եկեղեցու մեջ 2,5—3 մետր է։ Փոքր եկեղեցու մեջ ընկած մնացել է մի թամբաձև, երկթեք տանիքի ձևով տաշված քարի վրա, խաչաձև տանիք ունեցող գմբեթավոր մի եկեղեցու մակետ, որը հավանաբար դրված է նդել Մեծ եկեղեցու ցլիքի ծայրին։

Մեծ եկեղեցու շինությունն սկսել է Մարգարյան Մամիկոնյանը ՈՀ (1221) թվին, համաձայն այդ եկեղեցու հարավային պատի ցածի մասում 1950 թվին հայտնաբերված մեծ արձանագրության։

Երրորդ շենքը՝ ժամատունը, 14,4×13,2 մ. չափեր ունի, որը սովորական է այդ տիպի շենքերի համար։ Ունեցել է բազալտե շորս սյուների և պատերին կից 8 հատ կիսասյուներ, որոնց վրայից յարձրացող կամարների վրա նստած են ձղել տանիքը և երդիկը։ Սյուներից կանգուն մնացել են միայն երկուսը, ժամատան հարավային կիսում։ Այդ սյուների և հարակից պատերի որմնասյուների վրայից բարձրացող փոքր կամարները և դրանց վրա նստած միջնորմները դեռևս մնում են, սակայն խարխուլ վիճակում և առանց այդ բաժանմունքները ծածկող տանիքի։ Ժամատունը հարավ-արևելյան և հյուսիս-արևելյան անկյուններում ունեցել է կրկնահարկ խորաններ, որոնցից վերջին զույգը փլել է, իսկ առաջին զույգը խարխուլ վիճակում է։

Ժամատունն սկզբում ունեցել է երկու մուտք՝ արևմուտքից և արևելքից, և մի ելք՝ հյուսիսից, դեպի Մեծ եկեղեցին։ Արևմտյան մուտքի ճակատը զարդարված է վառ կարմիր տուֆ քարից պատրաստված հնգաթև աստղերով։ Արևելյան մուտքի արտասովոր չափեր ունեցող լայն և բարձր բացվածքը հետագայում, մեր կարծիքով, օգտագործել են Մարգարյանի որդիները (թերևս դրանցից Գրիգորը, որի մեծ, կամարաձև փորագրված արձանագրությունը դեռևս մնում է այդ մուտքի ճակատին), այդ տեղում արսիդ կառուցելու նպատակով։ Արսիդին խորություն

տալու համար, ժամատան արևելյան պատի գծից դուրս, կառուցված է մի կցորդ, որի ճակատը, իրենցից տակ, զարդարված է գեղեցիկ կերպով ոճավորված երկգլխանի արծվի քանդակով։ Արծիվը մագիլների մեջ ոչ խար ունի բռնած, Դա Մամիկոնյանների տոհմի զինանշանն է։

Թե ժամատան արսիդի բացվածքն առաջ մուտք է եղել և արսիդի կցորդը հետո է շինվել, հիմնավորվում է հետևյալ փաստերով։

ա) Ժամատան արևելյան պատի գծից դուրս կառուցված կցորդը, որն այժմ անջատվել է այդ պատից և թեքվել դեպի ձորը, օրգանական որևէ կապ չունի պատի հետ, այսինքն կցորդի և պատի քարերը հազգված չեն իրար մեջ, այլ կցորդն ընդհուպ շարված է պատի սրբատաշ քարերին։

բ) Արսիդը պատից պոկվելուց հետո բացվել է նախկին մուտքի ձևավորված շրջանակը, որն առաջ, կցորդը շինելուց հետո, ծածկված է եղել արսիդի աջ և ձախ կողմերի պատերի տակ։

Նույնպես թարձարաչի ժամատան նկարագրության շուրջ այստեղ երկար կանգ առնելուց, շենք կարող չ'իջել մի երկու աչքի ընկնող և բացառիկ մանրամասնություններ։

1950 թվին, Ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից հուշարձանը բարեկարգելու նպատակով մաքրելու աշխատանքների ժամանակ, ժամատան հյուսիս-արևմտյան բաժանմունքում հայտնաբերվել են երկու հատ 0,34 մ. հաստությամբ 1,27×0,98 մ. չափերի սալեր, որոնց երեսը ծածկված է կարմիր, կապույտ, սպիտակ և մոխրագույն զարդանկարներով, դարձնագույն ֆոնի վրա։ Սալերի կենտրոնական մասում երկրաչափական ֆիգուրներ են, իսկ մեկի երկայնքով մի եզրը, իսկ մյուսի լայնքի և երկայնքի երկու եզրերը նկարագրված են հալկական օրնամենտներով։ Սալերի կողերին կան երկուական, մոտ 5×15 սմ. չափի խոր փոսեր, որոնք ցույց են տալիս, որ սալերը հորիզոնական դիրքով կախված պահելու համար միացված են եղել մետաղե կապերով։ Այդ սալերի մոտ գտնվել են նաև երկու հատ եռանկյունաձև, փոքր չափերի նկարագրող քարեր։ Ըստ երևույթին այդ քարերը և սալերը ժամատան հիշյալ բաժանմունքի հարթ առաստաղի բարդ կաղմության մասերն են։ Նման ծաղկենկարով ծածկված մի քարի բեկոր հայտնաբերվել է նաև հարավ-արևմտյան բաժանմունքում, որը նշան է, որ դրա առաստաղն էլ ծաղկենկար է եղել։ Առաստաղի քարերը ներկերով նկարազարդելու այս երևույթը մի հետաքրքիր նորություն է մեր կրոնական տիպի շենքերի ճարտարապետության մեջ։

3. Դաստիարակվածների հայտնաբերված քարերից, եկեղեցու գմբեթը պատված է նդել գեղեցիկ երկրաչափական քանդակներ ունեցող զոտիներով։

Երկրորդ մանրամասնությունը, որի մասին չի կարելի շփոթել, ըստ ոճի բացառիկ քարձրաքանդակներն են, մեծամեծ քարերի վրա, որոնք նույնպես նոր են հայտնաբերվել ժամատան կենտրոնական մասում: Ըստ երեւոյթի այդ քանդակազարդ քարերով պատված է եղել ժամատան երդիկը, թերևս և առաստաղը ներսից: Տեղ-տեղ զարդաքանդակները 15 սմ. բարձրությամբ են քարի մակերեսից: Նման ոճի քարձրաքանդակներ այլ տեղ մեղ չի պատահել⁴:

Այժմ աշխատենք պարզել հուշարձանին վերաբերող մի քանի կարևոր հարցեր: Որով-

«Աիրուն խաչ» Բաւճաւաշի ձորագլխին

հետև մեր գրականության մեջ շատ քիչ տվյալներ կան, ուստի և մեզ հետաքրքրող հարցերի պատասխանը փորձենք գտնել հուշարձանի և նրա հարուստ վիմագրության մեջ:

Հուշարձանի անունը.— Գրականության մեջ այս հուշարձանների խումբը հայտնի է իբրև «Բարձրաքաշ Ս. Գրիգոր», և կամ, ինչ-

4. Յանկայի է, որ Պանական թանգարանը հիշված քարերից գտնել մեկական օրինակ փոխադրեր Երևան, թանգարանում պահելու, կորստից փրկելու նպատակով:

պես Զալալյանն է ասում՝ «Ս(ուր)ք - ուխտն Բարձրաքաշ յանուն Աստուածամորն»: Դրանցից «Ս. Գրիգոր» անունը հուշարձանի վիմագրության մեջ հիշվում է միայն մեկ անգամ, այն էլ ժամատան արևմտյան պատին. մուտքից ձախ (դրսից), Սմրատի նվիրատու վական Մ 38 արձանագրության մեջ և հավանաբար եղել է միայն ժամատան անունը, ուստի և ամբողջ խմբին վերագրել, մեր կարծիքով, չի կարելի:

«Աստվածածին» անունը հիշվում է 5 արձանագրությունների մեջ (Մ Մ 4, 7, 13, 16 և 31), որոնցից առաջին երեքը Մեծ եկեղեցու, իսկ վերջին երկուսը՝ ժամատան պատերին:

Նկատի ունենալով, որ յուրաքանչյուր կրոնական տիպի շենք իր հատուկ անունն է ունեցել, թվում է թե «Աստվածածին» եղել է Մեծ եկեղեցու անունը, որը տարածվել է ամբողջ վանքի վրա, ուստի ավելի ճիշտ կլիներ հուշարձանների խմբի անունն ընդունել ըստ Զալալյանի: Սակայն, նկատի ունենալով, որ գործածական է եղել նաև «Բարձրաքաշ» մականունը, որը թերևս ավելի հին է, և որ ինքը՝ վանքի կառուցող Մարգարյան Մամիկոնյանը իր հին (Մ 12) արձանագրության մեջ հուշարձանների խումբն անվանում է «Բարձրաքաշ վանք», մենք էլ իբրև հավաքական անուն ընդունում ենք վերջինը:

Հուշարձանների շինությունը ժամանակը. հետաքրքրությունը և շինողները. — Մեր մեծանուն ճարտարապետ Թորմանյանը (հատոր Բ., էջ 124) Բարձրաքաշի հուշարձանները համարում է 11-րդ դարու դրած, առանց որևէ հիմնավորման և մանրամասնության մեջ մտնելու, կամ վիմագրական թվագիրները նկատի առնելու:

1. Հուշարձաններից ամենահինը՝ Սալաշեն փոքր եկեղեցին, ըստ ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի քարտերի, համարվում է 10-րդ դարու շենք: Լալալյանը շինված է համարում 1205 թվին (ՈՄԴ) Հովհաննես վարդապետի և նրա եղբայր Սարգսի քարեխոսությամբ (7) և իբրև քաղվածք արձանագրությունից, որից օգտվել է, չափերի մեջ բերում է միայն յոթնամյա թվագրության մեծին Մարտիկանայի եղապագա նորա խոսքերը⁵, Դժբախտաբար արձանագրությունը լրիվ չի բերում և ոչ էլ հայտնում, թե դա որտեղ է եղել: Այդ արձանագրությունն այժմ չկա, գուցե փայտակերի տակ է մնացել: Համենայն դեպս բերված քաղվածքը շինության մասին ոչինչ չի ասում, Թերևս այդ անհայտացած արձանագրությունը վերանորոգության է վերաբերում և ոչ թե շինության, որովհետև շենքն իր

5. Ազգադրական հանգես, VII—VIII, էջ 423:

ոճով և շինարարությունով Բարձրագույն ժյուրի հուշարձաններից ավելի հին է և վերանորոգության նշաններ ունի: Այսպես միայն կարելի է հաստատ անել, որ դա շինված է եղել Մեծ եկեղեցուց առաջ, որովհետև նրա արևելյան պատի վրա (դուսից) պահպանված է Բարձրագույն թվագիր ունեցող արձանագրություններից ամենահինը (Ն: 3) ՈԿՔ (1212) թվագրով:

2. Բարձրագույն հուշարձաններից միջինը, որին մենք «Մեծ եկեղեցին» ենք անվանում, սկսել է շինել Մամիկոնյան տոհմից Համադասյի թու և Սարգսի որդի Մարտպանը 1221 թվին, ժամարայի որդի Գեորգիի թագավորության և Իվանե Աթաբեկի օրոք, համաձայն նոր հայտնաբերված, նույն եկեղեցու հարավային պատի զանի մասում փորագրված, Ն: 12, ՈՂ թվագիր ունեցող արձանագրության: Շինությունը վերջացնելու մասին հիշատակություն չկա:

3. Նրորդ հուշարձանի՝ ժամատան շինության ճիշտ թվականը մենք համարում ենք անորոշ, չնայած Մարգարե Մամիկոնյանի երկրորդ՝ ՈՂ թվակիր շինարարական արձանագրության (Ն: 36), որը փորագրված է այդ հուշարձանի հարավային ճակատին, վերևում: Մենք այդ եզրակացությունն ենք եկել հետևյալ պատճառներով:

ա) Իրար հետ համեմատելով Ն: Ն: 12 և 36, միևնույն թվագիր ունեցող արձանագրությունները, կտեսնենք, որ դրանք նույն բովանդակություն ունեն, թեթև տարբերությամբ, հետևապես միևնույն արձանագրության երկու վարիանտներն են:

Շինարարության մասին Ն: 12-ի (առաջին վարիանտի) մեջ ասված է. «Մկսա շինել Բարձրագույն վանք եւ գերեզմանատեղ ինձ եւ զամենայն եկեղեցիքս», իսկ երկրորդի՝ Ն: 36-ի մեջ՝ «Շինեցի զվանքս եւ զամէն եկեղեցիքս... եւ արարի ինձ տուն եւ գերեզմանատեղի եւ զաւակաց իմոց եւ ազգականաց...»: Այս քաղվածքներից երկուսն է, որ առաջին վարիանտը (Մեծ եկեղեցու ճակատի արձանագրությունը) փորագրված է շինարարության սկզբում, իսկ երկրորդը (ժամատան ճակատինը) շինարարության վերջում և որ այդ ժամանակվա ընթացքում Մարգարե իր միտքը փոխել է—սկզբում միայն իր համար հախատեմված գերեզմանատեղը դարձնելով նաև իր զավակների և ազգականների համար, Հետևապես, երկու հիշատակությունների մեջ որոշ ժամանակ է անցել: Սակայն այդ ժամանակամիջոցը միևնույն տարվա սահմաններում լինելու դեպքում, պետք է ընդունել, որ ՈՂ (1221) թվին սկսվել է Մեծ եկեղեցու շինարարությունը և վերջացել թե՛ դրա և թե՛ ժամատան շինարարությունը, մի

րան, որը 13-րդ դարու տեխնիկական և նույնիսկ տնտեսական պայմաններում հնարավոր չէր, նման երկու մեծ և բարդ կառույցում ունեցող շենքերի համար:

բ) Թե իրոք ժամատան շինարարությունը 1221 թվին չի վերջացել, այլ շատ ուշ, ապացուցում են թվագիր ունեցող արձանագրություններից ՈՂԳ թվակիր Ն: 14՝ Մարգարեի որդի Ասլանբեկի, և ՈՂԱ թվակիր՝ Մարգարանի ծառա Սեճիի արձանագրությունները, որոնցից պարզվում է, որ ժամատան մի մասի՝ խորանների (մատուռների) շինարարությունը վերջացել է 1242 և 1245 թվականներին:

Բացի այդ, ՈՂ-ից մինչև ՈՂԶ, այսինքն 16 տարիների ընթացքում ժամատան պատերին որևէ թվակիր արձանագրություն չկա:

Վերահիշյալից պարզ է, որ ՈՂ (1221) թվականը ժամատան շինարարությունը վերջացնելու թվական համարել չի կարելի:

Ժամատունն ավելի ուշ շինվելու հետևյալ փոստերն ևս կան.

ա) Մարգարեի ՈՂ թվակիր առաջին վարիանտի (Ն: 12) արձանագրության մեջ Իվանե Աթաբեկն անվանվում է «մեծ», իսկ երկրորդ վարիանտի մեջ (Ն: 36) այդ ածականը չկա: Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ առաջին վարիանտը գրված է Իվանեի կենդանության ժամանակ, նրան հաճոյանալու նպատակով «մեծ» անվանելով, իսկ երկրորդ վարիանտը՝ նրա մահից հետո, երբ այլևս ըվանեին հաճոյանալու կարիքը վերացել էր:

բ) Ժամատան շինարարությամբ թե՛ Մարգարանի առաջին՝ ՈՂ թվակիր, և թե՛ դրա տակ փորագրված Գորգեի որդի Աշոտի մեծ արձանագրությունները (Ն: Ն: 12 և 13), որոնց փորագրված են Մեծ եկեղեցու հարավային լամատան մեջ ընկնող ճակատին, կիսով չափ ծածկվել են ժամատան որմնասյուն և հյուսիս-արևելյան անկյունում շինված խորանների պատի տակ, որով արժեքազրկվել են:

Բացի այդ, Մեծ եկեղեցու հարավային պատին փորագրված արևի ժամացույցը նույն պատճառով անպետքացի է:

Մեծ եկեղեցու հարավային պատի սրբատաշ քարերը քերծել են, ժամատան հյուսիսային՝ միջին, որմնակամարը շաղախով նույն պատին զոդելու նպատակով:

Պարզ է, որ Մեծ եկեղեցու և ժամատան շինարարությունը միաժամանակ (միևնույն տարում) կատարվելու դեպքում, ոչ այդ արձանագրությունները և ոչ արևի ժամացույցը կփորագրվեին եկեղեցու հարավային պատին և որմնակամարը պատին կմիացնեին դրանց քարերն իրար մեջ հագցնելով:

Այս բոլորը նկատի ունենալով, գալիս ենք հետևյալ եզրակացության.

ա) Ժամատունը շինված է Մեծ եկեղեցու շինարարությունից վերջացնելուց բավական ուշ, իսկ թե երբ, այդ մասին մեր կարծիքը կհայտնենք քիչ հետո, ստորև:

բ) Ժամատան շինարարության հետևանքով Մարզպանի փառացած արձանագրությունը, թեթև փոփոխությամբ և հավելումով, փոքրագրվել է ժամատան հարավային ճակատին, ինչպես նույն պատճառներով այդպես վարվել են—Մարիթա դայակը (№ 11-ի փոխարեն № 27-ը) և Գորգեի որդի Աշոտը (№ 13-ի փոխարեն № 16-ը):

Մարզպանի հիշյալ (№ 12) արձանագրությունը համարյա նույնությամբ կրկնելու և, որ կարևորն է, հին թվագիրը պահպանելու հանգամանքն առիթ է տալիս ենթադրելու, որ այդ բանը կատարել են Մարզպանի մահից և ժամատան շինարարությունը վերջացնելուց հետո նրա որդիները, իրենց հոր հիշատակը պահելու նպատակով, հավանաբար Մարզպանի կենդանության ժամանակ ստացած լինելով նրա համաձայնությունը, նրա շինած հուշարձանները, կամ դրանցից մեկը՝ ժամատունը՝ իբրև զերեզմանատեղ դարձնելու նաև Մարզպանի զավակների և ազգականների համար, հակառակ դեպքում Մարզպանը նոր արձանագրություն կթողներ, նոր թվագրով:

Այժմ անդրադառնանք ժամատան շինարարության ժամանակի հարցին:

Այդ հուշարձանի պատերին պահպանված թվագիր ունեցող արձանագրություններից ամենահինը (չհաշված Մարզպանի № 36—ՈՂ թվակիրը) Գորգեի որդի Աշոտի № 16—ՈՂ (1237) թվակիր գրությունն է, որը, ինչպես վերը հիշեցինք, նրա հին՝ № 13-րդ արձանագրությանն է փոխարինել, տեքստի որոշ փոփոխություններով: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ այս վիճագիրը տեղավորված է ժամատան հարավ-արևելյան վերին և ներքին խորանների մեջ (արևելյան պատին, դուսից), իսկ Սեճիի № 20 վիճագիրը ցույց է տալիս, որ վերին խորանը շինվել է ՈՂԱ (1242) թվին:

Առաջին հայացքից թվում է, որ այդ թվագրերը հակասում են իրար, որովհետև 1242 թվին շինված կառուցվածքի վրա 1237 թվակիր արձանագրություն չէր կարող լինել: Սակայն մենք այստեղ ոչ միայն հակասություն չենք գտնում, այլ ընդհակառակը՝ որոշակի տվյալ, շինարարության տեմպը ցույց տվող,

ձ. Անճիի շինած խորանի վերինը լինելը մեր ենթադրությունն է: Ենթադրում ենք, որ 15-րդ արձանագրության 5-րդ ծանոթությունը:

որը մեզ կոչնի այդ շինարարության սկիզբը մոտավոր ճշտությամբ որոշելու կարծում ենք, որ առարկություն չի լինի 1242 թվականը հիշյալ խորանի շինության վերջավորության թվական համարելը: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ խորանների շինությունը կատարվել է ամբողջ շենքի շինությանը զուգընթաց, որ 13-րդ դարու տեխնիկական պայմաններում⁷ նման բազմածախս, բարդ և հոյակապ շինարարությունը կարող էր տևել երկար տարիներ, որին ապացույց է այն փաստը, որ Մարզպանի որդի Ասլանբեկը ժամատան հյուսիս-արևելյան կրկնահարկ խորանների շինարարությունը վերջացրել է ՈՂԴ (1245) թվին, այն ժամանակ հասկանալի կլինի, որ Գորգեի որդի Աշոտը իր նախորդ արձանագրության փշանալու պատճառով շտապել է դեռ չվերջացած շինության պատին փորագրել տալ իր նոր արձանագրությունը⁸: Սրանից պետք է հզրակացնել, որ Սեճիի 1237 թվին արդեն երկրորդ հարկի խորանի մի մասը շինել էր, ուրեմն և կարելի է ընդունել, որ նա նույն այդ թվին, կամ դրանից մի տարի առաջ, այսինքն 1236 թվին է սկսել երկրորդ հարկի խորանի կառուցումը, որով այդ թվականը կդառնա ժամատան շինության կեսն ավարտելու ժամանակը:

Ասլանբեկի № 14 արձանագրության (որը շինարարական բնույթի վերջին վիճագիրն է) ՈՂԴ (1245) թվականը համարելով ժամատան ավարտման թվականը, կստացվի, որ այդ շենքի վերին կեսը շինվել է մոտ 9 տարում: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ժամատան շինարարությունն սկսվել է Մարզպանի կենդանության ժամանակ և այդ պատճառով էլ առաջին կեսի շինությունն ավելի արագ տեմպով է ընթացել, կարծում ենք սխալված չենք լինի, որ առաջին կեսի շինարարության տևողությունը համարենք 4—5 տարի, որով ժամատան շինարարության ամբողջ ընթացքը կլինի 13—14 տարի, սկիզբը մոտավորապես 1231—1232 թվերին, իսկ վերջավորությունը 1245 թվին:

Ինչպես վերը հիշեցինք, բացի Մարզպանից, ժամատան շինարարությանը մասնակցել են նաև ուրիշները: Մի կողմ թողնելով ենթադրաբար շինարարությանը մասնակցողներին, դրանք թվում առաջին հերթին Մարզ-

7. Այստեղ պետք է նկատի առնել և շինարարության քարը լուծնային ճանապարհներով հեռվից բերելու դժվարությունները:

8. Չվերջացած հուշարձանի վրա արձանագրելու սովորությանն ապացույց է Մարզպանի ՈՂ թվակիր № 12 վիճագիրը, Մեծ եկեղեցու հարավային զատիցածի մասում, որի մասին Մարզպանն ասում է Սկսա շինելու:

պանի որդի Գրիգորին, այստեղ կհիշենք միայն նրանց, որոնց մասին վիժազրույթյունը որոշակի ցույց է տալիս: Դրանք են.

ա) Մարգարանի որդի Ասլանբեկը, որը համաձայն № 14 արձանագրության, շինել է ժամատան փրկահարկ հյուսիս-արևելյան խորանները (մատուռները), ՈՂԴ (1245) թվին:

բ) Մարգարանի ծառա Սեճին, որը համաձայն № 20 արձանագրության, շինել է հարավ-արևելյան խորաններից, ըստ մեր կարծիքի, վերինը:

գ) Դրանից առաջ, ըստ անթվագիր և ազձատ № 19 արձանագրության մեր վերծանման, Հաղթատի առաջնորդ Համազասպի եղբայր Գրիգորը⁹ շինել է ցածի խորանը:

դ) Ժամատան լորս սյուներից երեքը հաստատապես շինել են զանազան մարդիկ, իրեն իրենց հիշատակ, համաձայն № 36, 32, 34 և 35 արձանագրությունների: Դրանք հավանաբար ձղել են Մարգարանի ծառաները կամ մերձավորները:

Այստեղ հաշվի չենք առնում նրանց, որոնք ընդհանուր խոսքով «օղեն» են շինարարությանը, դրանց թվում է և նաղրակյան Պոռը:

Մամիկոնյանների տոհմային պաներն են.— ՈՂ թվակիր № 12 արձանագրության ասկսա շինել գրարձրաքաշս վանք եւ գերեզմանատեղ ինձս խոսքերից երևում է, որ Մարգարանը Մեծ եկեղեցին շինել է իրեն համար իրեն գերեզմանատեղ: Այդ նպատակը հետագայում ընդարձակվելով. Բարձրաքաշը դառնում է ոչ միայն Մարգարանի, այլև նրա գավակների ու ազգականների գերեզմանատեղ՝ Մամիկոնյան տոհմի պանթենոն: Դրա մասին որոշակի հիշատակություն կա Մարգարանի երկրորդ՝ ՈՂ թվակիր՝ № 36 արձանագրության մեջ. «Արարի ինձ տուն և գերեզմանատեղի եւ զաւակաց իմոց եւ ազգականաց...»: Հետագայում Բարձրաքաշը գերեզմանատեղ է դառնում նաև Մամիկոնյանների քարեկամների համար. այսպես օրինակի համար, համաձայն ՈՂԵ (1246) թվակիր № 18 արձանագրության, Գոկայի որդի Քուրդը, Մարգարանի որդիների համաձայնությամբ, «միաբանում» է Բարձրաքաշին, ամենայն հավանականությամբ այդտեղ թաղվելու համար, որովհետև նա դուրս է գալիս Սանահնի իր տապանատնից:

Վերահիշյալը նկատի ունենալով կարծում ենք, որ Մարգարանի, նրա որդիների, ազգականների և քարեկամներից ոմանց գե-

րեզմանները դտնվում են Մեծ եկեղեցու և մասնավորապես ժամատան մեջ, ծածկված փլվածքի-հաստ-շերտի տակ:

Բարձրաքաշի հուշարձանները Բանդվելու մասին.— Ինչպես արդեն հիշել ենք, այդ փլվածքի և ներսից շքեղ ձևավորված հուշարձանները քայքայված դրության մեջ են: Ընդհանուր գծերով պատկերը հետևյալն է. Սահաշեն եկեղեցին ամբողջ երկայնքով, զգալի չափով թեքված է դեպի արևմուտք, այսինքն արևելյան մասը բարձրացել է, իսկ արևմուտքն՝ իջել: Նույն դրության մեջ է, թեև ավելի փոքր չափով, նաև Մեծ եկեղեցին: Ժամատան արևմտյան պատը նախորդ շենքերի հետ դեպի ձորայանքը թեքված լինելով, արևելյան պատը հակված է հակառակ ուղղությամբ՝ դեպի ձորը: Հետագայում արևելքից ժամատան շենքին կցված արտիդի կցորդը պատից պոկվել ու ավելի է թեքված և եթե դրան իրեն հենարան շարված քարակույտը չլիներ, որը տեղացիների ասելով մեր մեծ բանաստեղծ Թումանյանի կարգադրությամբ է արված, հուշարձանի այդ մասը թերևս արդեն փլված լիներ: Հուշարձանների այդպիսի դրությունը միայն երկրաշարժին վերագրել չի կարելի, թեև հուշարձանների կործանման մեջ դա քիչ դեր չի խաղացել: Մեր կարծիքով, հուշարձանների նման դրությանը մեծապես նպաստել են սեղանի որոշ սպեցիֆիկ պայմաններ, օրինակ ձորայանքի հողաշերտի դանդաղ սահունոր դեպի ցած և այդ շարժման ճանապարհին առաջին երկու շենքերի առջև գտնվող թումրի տակի ժայռի ընդդիմակալելը սահանքին և այլն: Հիշյալ հետաքրքիր երևույթի հիշտ պատճառները որոշելը մասնագետի գործ է, ուստի և մեր ենթադրություններն այդ առթիվ սահմանափակում ենք:

Մարգարանի կառուցած շենքերի քայքայման և կործանման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ, մեր կարծիքով, շաղախի վատ որակն է, որովհետև շաղախն այնքան թույլ է, որ մատների թեթև ճնշման տակ փոշիանում է:

Այս կամ այն պատճառներով Բարձրաքաշի հուշարձանները, ինչպես երևում է, երկար կյանք չեն ունեցել, որին ապացույց է նաև այն հանգամանքը, որ թվագիր ունեցող արձանագրություններից ամենավերջինը՝ № 26-ը՝ ՈՂԹ (1250) թվականն ունի և իրեն վանահայրեր հիշատակվում են միայն երեք հոգի, որոնցից Տիրացու վարդապետը թվակիր արձանագրությունների, իսկ անթվակիրների մեջ՝ Նրեմիա (№ 21) և Հովսեփ (№ 30 և 38):

(Շառունակելի)

9. Այս Գրիգորը հիշատակվում է Զալալյանի «Զանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» և մասի 75-րդ էջի առաջին արձանագրության մեջ: